

De lange weg naar Nusa Tenggara

De lange weg naar Nusa Tenggara

Spanningsvelden in een missiegebied

MARIE-ANTOINETTE WILLEMSSEN

Hilversum
Verloren
2015

Deze publicatie kwam tot stand met financiële steun van het Nuyens Fonds,
het Sormani Fonds en de Hendrix Stichting.

Afbeeldingen op het omslag: Provinciaal Archief van de svd, Teteringen.
Onderste foto aan de achterzijde met dank aan Ingeborg Kramer.

ISBN 978-90-8704-519-7

© 2015 Marie-Antoinette Willemsen & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Inleiding	7
Op- en uitbouw van het seminarieonderwijs. Frans Cornelissen (1896-1983) en Kees Maas (1938)	11
Opleiding en vorming van Frans Cornelissen	11
De opzet van het eerste seminarie	14
Het intercultureel spanningsveld in het onderwijs	15
Europeanen versus inheemsen	18
Na het kleinseminarie ook een grootseminarie	20
De oorlogstijd	23
Naoorlogse ontwikkelingen	27
Het voortgaand proces van <i>indonesianisasi</i>	32
De jonge jaren van Kees Maas	35
De dagelijkse gang van zaken in Ledalero	40
De cursus moraaltheologie in de jaren '60	43
Niet de letter maar de persoon	47
Opnieuw Indonesië	50
Marriage Encounter	54
Ontwikkelingswerkers <i>avant la lettre</i>. Jan van Doormaal (1911-1996) en Johan Loeters (1913-1987)	56
Opleiding en vorming van Jan van Doormaal	56
De keuze van Johan Loeters	59
Het verkennen van de werkzaamheden op Flores	61
Het echte werk begint	65
Nieuwe projecten en nieuwe bronnen van frustratie	70
Van bekering naar ontwikkeling	74
Angst voor het communisme	75
Missie en overheid wandelen over verschillende sporen	76
Ontwikkelingswerkers <i>avant la lettre</i>	79
Van geloof naar twijfel	85

Bestuurlijke confrontaties. Bisschop Anton Thijssen (1906-1982)	87
en regionaal Antoon Bakker (1910-2005)	
De jongensjaren van Anton Thijssen	87
De confrontatie met het vreemde	89
Het cultuurverschil in het onderwijs	92
Antoon Bakker wil missionaris worden	96
De internering verbreedert!	101
Terug op Flores: <i>halus</i> versus <i>kasar</i>	106
Anton Thijssen en een gewaagd intermezzo	113
Proces van <i>indonesianisasi</i>	115
Het onderwijs voor leken	119
Het missiewerk onder politieke druk: Nieuw-Guinea en de militaire staatsgreep van 1965	124
Deelname aan Vaticanum II	132
Het voortgaand proces van adaptatie en inculturatie	138
Anton Thijssen krijgt een benoeming voor Bali	143
Een onuitputtelijke werkdrijf. Boekbinder Petrus Laan (1911-1985)	151
en schipper Marianus Klein-Koerkamp (1918-1991)	
Jongensjaren van Simon Laan	151
Vertrek naar de missie	154
De Arnoldus drukkerij	156
Een documentalist van formaat	162
Wie verre reizen doet kan iets verhalen	167
Vernieuwingen	168
Afscheid	170
Hendrik Antoon Klein-Koerkamp	171
Een leven vol afwisseling	172
Nieuwe schepen, nieuwe mogelijkheden	177
Een Koninklijke onderscheiding	184
Plotseling afscheid	186
Noten	189
Bronnen en literatuur	211
Index van personen	217

Inleiding

Halverwege de jaren zeventig van de twintigste eeuw nam het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) in Nijmegen in samenwerking met de Pauselijke Missiewerken (PMW), de Katholieke Radio Omroep (KRO) en het Centraal Missie Commissariaat (CMC) het initiatief om missionarissen te interviewen, die tijdelijk of definitief waren teruggekeerd naar hun moederland. Dit gebeurde met het doel historische gegevens van verschillende missiegebieden die niet op schrift waren gesteld en alleen in de herinnering van de missionarissen leefden voor vergetelheid te behouden. Ook missionarissen van de Societas Verbi Divini, beter bekend onder de naam de missionarissen van Steyl, werden uitgenodigd om over hun leven en hun werk te vertellen. Jan van Doormaal, die in 1972 definitief naar Nederland was teruggekeerd, kreeg van zijn provinciaal het verzoek als contactpersoon op te treden.¹ Hij regelde de bijeenkomsten tussen een op verlof komende SVD-priester of broeder en Martien Peters sma, die het project KomMissieMemoires (KMM) leidde.

De Nederlandse SVD-provincie zond vanaf haar zelfstandigheid in 1916 bijna alle Nederlandse jonge mannen uit naar de Indonesische archipel, meer specifiek naar het Kleine Sunda-eiland Flores. De congregatie had daar het missiegebied overgenomen van de jezuiten, die door gebrek aan mankracht in deze oostelijke eilanden niet langer konden werken. Hoewel de Nederlandse provincie ook nog over weinig mensen beschikte en er door de Eerste Wereldoorlog geen Nederlanders konden worden uitgezonden, namen ze het werk aan. De start was moeilijk, zeker ook toen in 1918-1919 de congregatie diverse missiewerkers verloor aan de wereldwijd uitgebroken Spaanse griep. Toch zou binnen enkele decennia de evangelisering van de Sunda-eilanden een feit worden. Het lijkt dan ook gepast enkele van deze vooroorlogse missionarissen na een lang en werkzaam leven voor het voetlicht te brengen. Zij werden na de Tweede Wereldoorlog gevolgd door een nieuwe generatie, die liever sprak van ontwikkelingswerk maar hun activiteiten op bijna dezelfde voet voortzette. De interviews, aangevuld met ego-documenten en literatuur, resulteren in vier dubbelportretten.

Na een korte levensbeschrijving van ieder persoon wordt in deze publicatie een poging gedaan licht te werpen op interculturele spanningen waarmee de missionarissen te maken kregen. Deze lagen zeker niet alleen op het gebied van de over-

dracht van het geloof. Ook in de ontwikkelingsprojecten waar enkele missiewerkers zich voor inzetten, bleek er verschil van inzicht te bestaan waar het ging om de inbreng van de lokale bevolking, het tempo waarin de projecten moesten worden uitgevoerd of het uiteindelijke doel dat gediend werd. Deze aspecten van het werk waren echter nooit onderwerp van gesprek geweest. Aandacht voor spanningsvelden in een missiegebied was van veel latere datum. Om de interculturele spanningen op Flores op het spoor te komen werd in de interviews gelet op het taalgebruik, indirecte verwijzingen of contradicties in de verhalen. Aanvullende literatuur moest het beeld van de werkzaamheden completeren. Wat wel ter sprake kwam waren de interneringsjaren, gevolgd door de spanningen na de onafhankelijkheid in 1949 en het toen op gang gebrachte proces van *indonesianisasi*, het omvormingsproces waarbij alle Europeanen hun positie ondergeschikt moesten maken aan die van de Indonesiërs. Het leidde bij meerdere geïnterviewden tot frustraties en dwong hen hun hooggestemde idealen naar een meer realistisch wereldbeeld bij te stellen.

Om een gevarieerd beeld te geven van het werk dat deze ‘pioniers’ en hun opvolgers hebben verricht is gekozen voor vier taakgebieden. In het eerste hoofdstuk gaat het om twee mensen die in het onderwijs hebben gewerkt, de een als opbouwer van het seminarieonderwijs, de ander als docent die de omwentelingen in de jaren zestig meemaakte. Daarna komen twee landbouwingenieurs aan bod die zich bezig hielden met de sociaaleconomische verbetering van de leefomstandigheden van de Florinense bevolking. In het volgende hoofdstuk wordt licht geworpen op de problemen waar de religieuze oversten mee geconfronteerd werden en hoe zij als bestuurders omgingen met de verschillende eisen die aan hun werk werden gesteld. En tot slot komt het leven en het werk van twee broedermissionarissen aan bod. Van hen waren geen KMM-interviews afgenomen waardoor hun leven alleen kon worden gereconstrueerd op basis van de brieven die ze naar het thuisland stuurden.

In de biografische schetsen komen een aantal thema’s steeds terug. Van iedere missiewerker wordt iets gezegd over zijn jeugd, het gezin waar hij uit voortkwam en de opleiding die hij volgde tot aan de uitzending naar Flores. Dan wordt de aard van de werkzaamheden die hij kreeg opgedragen en de manier waarop hij daarmee omging beschreven. Ingrijpende gebeurtenissen als de Tweede Wereldoorlog en de internering door de Japanners, de *indonesianisasi*, de Nieuw-Guinea crisis met alle belemmeringen die daaruit voortvloeiden en de gewelddadigheden rond de generaalscoup van 1965 lieten hun sporen na op het welbevinden van de missiewerkers. Ook de vernieuwingen die het gevolg waren van het Tweede Vaticaans Concilie gingen niet aan Flores voorbij. Wat waren van al deze gebeurtenissen de consequenties voor de individuele mannen alsook voor het samenwerken met de Florinense clerus en de contacten met de lokale bevolking? Het zijn vragen die misschien niet volledig beantwoord kunnen worden maar er wordt aan de hand van de verhalen van de betrokkenen zelf wel enig licht op geworpen. Het is een betekenisvolle bijkomstigheid dat deze bundel wordt uitgebracht ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het provinciaal in Teteringen, dat nu deel uitmaakt van de Nederlands-Belgische provincie SVD.

Bij het tot stand komen van deze studie kreeg ik van diverse mensen advies en hulp. Allereerst wil ik Kees Maas bedanken voor het vertrouwen dat hij me schonk toen hij me deze opdracht verleende. Hij legde niet alleen de financiële basis voor deze studie, hij was ook een betrokken meezeer die steeds bereid was informatie met mij te delen. Peter van de Wiel, de archivaris van het provinciaal archief, heb ik menig keer mogen lastig vallen met mijn vragen waarop hij altijd bereidwillig met een antwoord kwam. Lenny van Orsouw en Ellen Brok van het Katholiek Documentatie Centrum wil ik danken voor hun medewerking bij het beluisteren van de KMM-interviews. Verder wil ik de medewerkers van het Nijmegen Institute of Mission Studies danken voor de faciliteiten die ze me boden en de vele persoonlijk gesprekken die ik voerde met Frans Wijsen, Frans Dokman, Jorge Castillo Guerra, Jennifer Vos en Miep Beuving. Zij zorgden voor een prettige entourage en ik ben ze erkentelijk voor hun vertrouwen en vriendschap. Schrijver Robert Vacher nam de moeite de teksten te lezen en redigeren. Grafisch vormgever Herman Stammeshausen wil ik danken voor het bijwerken van een aantal foto's die door de tijd waren aangetast. Tot slot gaat mijn dank uit naar het Nuyens Fonds, het Sormani Fonds en de Hendrix Stichting voor de financiële bijdrage die ze hebben geleverd om de publicatie van deze studie mogelijk te maken.

Afb. 1 Kaartje van Nusa Tenggara, Indonesië, J.A.J. Verbeijen svd, Manggarai dan Wijud Tertinggi, 1991.

Op- en uitbouw van het seminarieonderwijs

Frans Cornelissen (1896-1983) en Kees Maas (1938)

Toen de SVD in 1913 de Kleine Sunda archipel als missieterrein overnam van de jezuïeten stelde ze als uitgangspunt dat de kerstening het meest effectief ter hand kon worden genomen via het onderwijs. Door jonge kinderen op school kennis te laten maken met de catechismus zouden zij op een natuurlijke manier in contact komen met het christendom. Om dit werk, waarvoor veel te weinig missionarissen beschikbaar waren, te kunnen uitvoeren werden catechisten opgeleid. Deze jongemannen kregen een korte cursus en konden daarna in afgelegen dorpen, verspreid over het eiland, schoolkinderen de eerste beginselen van het katholieke geloof bijbrengen. Daarmee werd de basis gelegd voor een geleidelijke omvorming van de samenleving die niet langer beheerst zou worden door de vooroudercultus maar die de christelijke leer zou omarmen. De in 1919 uitgevaardigde encycliek van paus Benedictus XV, *Maximum Illud*, zette de missiecongregatie aan tot verdere stappen. In die encycliek werden missiecongregaties opgeroepen werk te maken van het opleiden van een inheemse clerus. Het was deze opdracht die de apostolisch vicaris van de Kleine Sunda-eilanden ertoe aanzette Frans Cornelissen de opdracht te geven tot de bouw van het eerste kleinseminarie. Hoe hij dit deed en voor welke problemen hij kwam te staan wordt hieronder uiteengezet. Hoe een veel later naar Flores gekomen medebroeder in de jaren zestig probeerde het onderwijs meer eigentijds te maken staat centraal in het tweede deel van dit stuk.

Opleiding en vorming van Frans Cornelissen

Frans Cornelissen, geboren op 16 maart 1896 in Tilburg, was het enige kind van Johannes Baptist Cornelissen en Lucia Smeur. Al op de lagere school wist hij dat hij naar de missie wilde, maar zijn vader vond het moeilijk om zijn enige zoon voorgoed te zien vertrekken. In die dagen ging men nog naar de missie om er 'te leven, te werken en te sterven'. Wel gaf zijn vader hem toestemming om een opleiding te volgen tot seculier priester zodat de definitieve beslissing om missionaris te worden nog wat kon worden uitgesteld. Frans volgde zodoende na de lagere school het katholieke gymnasium in Tilburg. Gretig las hij in een drietal missietijdschriften

waarop zijn ouders geabonneerd waren, een blad van Mill Hill, van het Heilig Hart (MSC) en van de Witte Paters. Hoewel hij staatsexamen mocht doen, deed hij dat niet. Om aangenomen te worden op het grootseminarie in 's-Hertogenbosch moest hij zeker één jaar daaraan voorafgaand op een kleinseminarie hebben gezeten. Het werd het bisschoppelijk seminarie 'Beekvliet' in Sint Michielsgestel, dat viel onder het bisdom Den Bosch. Door deze overstap haalde hij geen erkend gymnasium-diploma, maar zou dat door latere studies voldoende compenseren.

Na het laatste jaar kleinseminarie stapte hij over op het grootseminarie in Haaren, onder Helvoirt, waar hij werd opgeleid tot wereldgeestelijke. Nog voor zijn priesterwijding stierf zijn moeder, een jaar later gevolgd door zijn vader. Hun overlijden, hoe pijnlijk ook, maakte voor hem de weg vrij om zich aan te melden bij een missiecongregatie. De bisschop van 's-Hertogenbosch vroeg hem echter deze beslissing nog een jaar uit te stellen. Cornelissen benutte dit jaar om zijn onderwijzersakte te halen.

De missiecongregatie waar hij uiteindelijk voor koos werd de Societas Verbi Divini (SVD). Hij was geïnspireerd geraakt door een jongere broer van zijn klasgenoot Jan Heerkens, die op het gymnasium bij de paters SVD in Uden zat. Deze jongere broer, Piet Heerkens, zou later uitgezonden worden naar Flores en verschillende boekjes publiceren over missievraagstukken, maar ook een paar bundels met Tilburgse vertellingen en gedichten.¹ Frans Cornelissen kwam ook nog op een andere manier in aanraking met de congregatie. Na zijn priesterwijding was hij namelijk aangesteld als kapelaan in Nistelrode, niet ver van Uden. Daar las hij een emotioneel stuk in de krant, geschreven door pater Frans Heines SVD (1882-1973) over de tragische dood van mgr. Noyen (1870-1921). Noyen had eerst in China gewerkt, kwam voor het vierde generaal kapittel (1 november 1909 tot 15 januari 1910) naar Nederland maar mocht daarna niet meer naar zijn missiegebied terugkeren. Hij kreeg de opdracht mee te helpen het kleinseminarie in Uden op te zetten. Toen de SVD in 1912 Flores en Timor als missiegebied kreeg toegewezen werd Noyen eerst benoemd voor Timor en kreeg hij vanaf 1915 de standplaats Ndona op Flores toegewezen. In 1920 kwam hij op verlof naar Nederland om tot bisschop te worden gewijd, maar hij werd ziek en stierf in het ziekenhuis van Venlo aan algehele uitputting. De afgelopen jaren waren voor hem een te zware geestelijke en lichamelijke belasting geweest.

Gemotiveerd om naar dit missiegebied te gaan volgde Cornelissen het noviciaat in Helvoirt waar hij, samen met Jacques Pessers, de latere bisschop van West-Timor, dat jaar de enige leerling was. De Nederlandse SVD-provincie had nog geen volledige novicenklas en het grootseminarie werd pas in 1916 geopend in Teteringen, een randgemeente van Breda. Omdat Cornelissen al priester was, hoefde hij geen filosofie en theologie meer te studeren. Na zijn noviciaat werd hij meteen geprofest. Hij merkte dat het kloosterleven hem minder goed beviel dan hij gedacht had. Later memoreerde hij: 'Ik ging naar een klooster om er weer zo gauw mogelijk uit te komen!' Hij had behoefte aan ruimte en avontuur, wilde graag iets nieuws beginnen. Maar hij moest zijn verlangen nog even opschorten, want eerst kreeg hij een

benoeming tot docent kerkgeschiedenis aan het grootseminarie. Naast zijn lessen studeerde hij voor de hoofdakten en behaalde daarmee zijn volledige lesbevoegdheid.

Deze akte plus twee jaar leservaring waren de opmaat voor een carrière in de missie. Hij werd benoemd voor Flores. Het was duidelijk dat hij daar in het onderwijs terecht zou komen. Naar eigen zeggen werd hij verder op geen enkele manier praktisch voorbereid op dit werk, noch op het gebied van taal en cultuur, noch op de methodiek van het inheemse onderwijs. Alleen via tijdschriften kon hij zich enigszins op de omstandigheden in Nederlands-Indië oriënteren.

Op 30 november 1919 had paus Benedictus xv, de zogenaamde 'missiepaus', al de encycliek *Maximum Illud* uitgevaardigd waarin hij de dubbele doelstelling van het missiewerk formuleerde.² Allereerst was er het spirituele doel, het verkondigen van het evangelie, daarnaast was er het materiële doel, het stichten van een kerk en het opleiden van een inheemse clerus.³ Een jaar na de uitvaardiging van de encycliek werd in Nederland de pauselijke organisatie van het 'Sint Petrus Liefdewerk' (SPL) actief.⁴ Deze organisatie benadrukte eveneens dat de oversten ernaar moesten streven inheemse priesters op te leiden om daarmee het missiewerk sneller vooruit te helpen. Het SPL droeg daaraan bij door financiën te genereren. Ook op Flores kwam een pauselijk schrijven aan waarin er bij de apostolisch prefect op werd aangedrongen scholen te bouwen en werk te maken van het opzetten van seminaries voor de Florinezen. Flores was op 12 maart 1922 verheven tot apostolisch vicariaat en de opvolger van Petrus Noyen, de pas tot bisschop gewijde Arnold Verstraelen, was apostolisch vicaris geworden. Verstraelen zag de noodzaak van een priesteropleiding zeker in maar vond dat eerst het voorbereidend onderwijs beter opgezet moest worden, het fundament voor de kerstening. Al vanaf de overname van het gebied in 1912 had de SVD volks- en standaardscholen opgezet. De eerste waren bedoeld voor wat algemene ontwikkeling, de laatste richtten zich meer specifiek op de opleiding van een eenvoudig inlands kader.⁵ Begin jaren twintig waren er op Flores al drie standaardscholen; een in Larantuka, een in Lahurus en een in Lela, die alleen niet door de staat erkend werden. Maar meer missionarissen voor het onderwijs inzetten wilde Verstraelen niet want dat ging ten koste van het bekeringswerk. Hij was als apostolisch vicaris tevens schoolbeheerder en voor elk district op Flores stelde hij een Deken aan als onderschoolbeheerder. 'Deze benoemde, verplaatste, en ontsloeg de onderwijzers. Hij betaalde de salarissen uit, zodat de onderwijzers zich ook voortdurend financieel van de missie afhankelijk voelden. Op de hoofdstatie Ndonga was een normaal cursus voor de opleiding van onderwijzers voor de ongeveer tweehonderdvijftig desascholen van heel Flores.'⁶

Cornelissen vertrok op 1 oktober 1925 vanuit Amsterdam met het vrachtschip de *Roepat* naar Nederlands-Indië. Enkele maanden later werd hij door mgr. Verstraelen in de gelegenheid gesteld vorm te geven aan het seminarieonderwijs. Hij kreeg de taak om naar het centraal gelegen district Sika te gaan, waar hij het eerste kleinseminarie van Flores en het tweede van heel Nederlands-Indië zou opzetten.

Deze opdracht hing ook samen met enkele voorstellen die tijdens de eerste Nederlands-Indische Bisschoppenconferentie, gehouden van 31 augustus tot 8 sep-

Afb. 2 Het kleinseminarie in Todabelu, PA-SVD Teteringen.

tember 1925, waren opgesteld en naar Rome waren gestuurd.⁷ Daarin bevestigden de bisschoppen van Nederlands-Indië het belang van het opleiden van een inheemse clerus, zowel seculier als regulier. Men wilde voortgang maken met het aanbieden van onderwijs aan de lokale bevolking om ze ook langs die weg tot het christendom te bekeren. De achterliggende gedachte die hierbij indirect meespeelde was dat op deze manier de islam het beste bestreden kon worden.⁸

De opzet van het eerste seminarie

Zonder veel ervaring in de hem opgedragen taak begon Cornelissen het werk voor te bereiden door langs dorpen te gaan en jonge mannen op de hoogte te stellen van het initiatief. Als schoolgebouw kreeg hij een oude pastorie toegewezen. Schoolgerei en lesboeken waren niet of nauwelijks voorhanden en wat hij aan lesmateriaal aantrof was niet bijzonder geschikt. Op aanraden van mgr. Verstraelen moest het lespakket in ieder geval Nederlands, wiskunde en Latijn bevatten en verder alle vakken die Cornelissen zélf noodzakelijk achtte.

Al op 1 februari 1926 kwam de bisschop het 'seminarie' openen. Het werd een feestelijk gebeuren dat Verstraelen combineerde met het toedienen van het vormsel aan zo'n honderd volwassenen en een aantal kinderen.⁹ Een paar dagen later ging de opleiding feitelijk van start. Cornelissen begon met zeven jongens in de leeftijd variërend van zeventien tot drieëntwintig jaar, die allemaal drie klassen desaschool en daarna drie jaar standardschool hadden gevolgd, samen min of meer vergelijkbaar met de Europese lagere school. Daarna had bijna iedereen de 'normaalcurcus' gevolgd, een eenvoudige opleiding tot dorpsonderwijzer. Ze konden lezen, schrijven en rekenen en hadden wat les gehad in godsdienst, aardrijkskunde van Indië, plant- en dierkunde en tekenen. Vakken als geschiedenis en natuurkunde waren buiten beschouwing gebleven. Het onderwijs was in het Maleis gegeven, voor de Sikanezen een vreemde taal.

In de eerste decennia van de twintigste eeuw werden in Nederlands-Indië op alle middelbare scholen de lessen in het Nederlands gegeven.¹⁰ Daar sloot het